

Ярошевич І.А.,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри бізнес-лінгвістики

Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

Краснопольська Н.Л.,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри бізнес-лінгвістики

Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

СТАЛІ Й ДИНАМІЧНІ ПРОЦЕСИ ТВОРЕННЯ МОРФОЛОГІЙНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

***Анотація.** У статті зосереджено увагу на питаннях становлення й унормування системи морфологічних термінів, які були запроваджені українськими граматистами ХХ – початку ХХІ ст.. Звернено увагу на процеси вироблення термінів на позначення частин мови і граматичних категорій на живомовній народній основі та їхню конкуренцію на шляху нормативного закріплення в сучасній українській морфологічній термінології, простежено динаміку становлення морфологічної термінопідсистеми.*

***Ключові слова:** термін, граматична термінологія, морфологічна термінологія, граматики української мови, синонімія.*

***Summary.** The article focuses on the issues of formation and normalization of the system of morphological terms, which were introduced by Ukrainian grammarians of the 20th and early 21st centuries. Attention is paid to the processes of developing terms to denote parts of the language and grammatical categories on a vernacular basis and their competition on the way to normative consolidation in modern Ukrainian morphological terminology, the dynamics of the formation of the morphological term subsystem is traced.*

***Key words:** term, grammatical terminology, morphological terminology, grammar of the Ukrainian language, synonymy.*

Мовні проблеми, пов'язані з вивченням формування та функціонування національної термінології, є органічним продовженням загальних проблем розвитку та функціонування мови в цілому. Одні з цих проблем є спільними для термінології різних мов, зокрема чіткість визначення терміна, його однозначність, питання співвідношення в національній термінології власних і запозичених термінолексем, інші ж характерні для певних мовних груп та окремих мов у різні періоди їхнього функціонування.

Об'єктом цього дослідження є сталі й динамічні процеси, що спостерігаються в українській морфологічній термінології ХХ – початку ХХІ ст. Зазначений період дає можливість визначити основні етапи формування морфологічної терміносистеми, виявити кількісні та якісні зміни у її складі, а також накреслити перспективи подальшого дослідження.

Питання динаміки й усталення української морфологічної термінології як складника граматичної термінології привертало увагу таких дослідників, як Н. Москаленко, В. Захарчин, О. Медведь; опису граматичної системи української мови присвячені праці М. Жовтобрюха, І. Кучеренка, І. Вихованця, К. Городенської, А. Загнітка та ін.; системний опис морфологічних термінів здійснено у словниках лінгвістичних термінів, створених українськими

мовознавцями – Є. Кротевичем і Н. Родзевич (1957 р.), Д. Ганичем й І. Олійником (1985 р.), С. Єрмоленко (2001 р.), Є. Барань (2010 р.), О. Ципердюк (2010 р.); на початку ХХІ ст. з'являється найповніше енциклопедичне видання О. Селіванової (2006 р.), присвячене тлумаченню термінів традиційних і новітніх лінгвістичних галузей.

В історію виникнення граматичних термінів у вітчизняному мовознавстві заглиблюється О. Медведь у своєму дисертаційному дослідженні «Українська граматична терміносистема (історія та сучасний стан)» (Харків, 2001), де простежено шляхи розвитку та усталення граматичних термінів аж до сучасного етапу.

Морфологічна термінологія як невід'ємна частина граматичної термінології – одна з найдавніших. Її зародження вчені пов'язують з появою перших граматик та словників у стародавній Індії, Греції та античному світі (ІІІ ст. до н.е.) [3, с.3].

У вітчизняному мовознавстві її основи було закладено відомими граматистами минулого – Л. Зізанієм (1596 р.), М. Смотрицьким (1619 р.), І. Ужєвичем (1643 р.), термінологією яких користувалися українські вчені аж до початку ХІХ ст.

Тенденція до випрацювання власне української термінології стала визначальною наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Активний процес формування української наукової термінології (у тому числі й морфологічної) спостерігається після зняття заборони друкованого українського слова після 1905 р..

Важливу роль у становленні української морфологічної (і ширшої – граматичної) термінології відіграла у цей період «Грамматика руської мови» С. Смалъ-Стоцького та Ф. Гартнера [6], яка протягом перших десятиліть ХХ ст. вважалася однією з найпопулярніших українських граматик. Вироблена в ній на основі народної мови термінологія була високо оцінена вченим-енциклопедистом І. Огієнком [4], діяльність якого вперше в україністиці була спрямована на наукове висвітлення проблем національної термінології, на її систематизацію та впорядкування. Випрацюванню наукової граматичної термінології сприяли також грамматики української мови для шкіл та вищих навчальних закладів Є. Тимченка, А. Кримського, П. Залозного, Г. Шерстюка та ін. [5: с.211].

Терміни у цей період створювалися з використанням наявних в українській мові коренів та продуктивних словотвірних засобів. Прикладом можуть слугувати ті терміни, що з часом набули нормативного характеру, це зокрема терміни на позначення частин мови, більшість із яких утворені від українських коренів та продуктивного в українській мові суфікса **-ник**: *іменник, прикметник, числівник, займенник, прислівник, прийменник, сполучник*. Подібно утворені й дієслівні форми, що не відмінюються, – *дієприкметник, дієприслівник*. Поряд із цими усталеними термінами автори граматик пропонували й інші варіанти, що призводило до небажаного в термінології явища – синонімії. Так, від найдавнішого періоду і до сьогодні для позначення частини мови *іменник* учені використовувалися такі терміни: *имѧ, і́менникъ* (з наголосом на першому складі), *сущникъ, предметѡвникъ, і́мення предметне, им'я суще, речі́вникъ, ймення*

річеве, ймення предметне, ім'я самотійне, именняк, а також традиційний слов'янський усталений термін – *іменник* [10, с.98]. Наявність синонімічних варіантів спостерігаємо й у термінах на позначення інших частин мови, і навіть властивих їм граматичних категорій.

За справедливим зауваженням Н. Москаленко, автори українських граматик під час створення термінів керувалися різними принципами, що не могло не позначитися на особливостях термінотворчого процесу [2: с.93]. І водночас вони давали можливість вибору того чи іншого терміна, усвідомлюючи необхідність уніфікації граматичної терміносистеми. Морфологічна термінологія вперше була впорядкована та систематизована у новій редакції українського правопису у 1928 р. [6; 8: с.516; 9].

Друга половина ХХ ст. була позначена бурхливим розвитком лінгвістичної науки: з нових наукових позицій висвітлюється сутність деяких морфологічних понять та термінів для їхнього позначення; переосмислюються погляди вчених на кількісний та якісний склад відповідної терміносистеми [10: 7]. Морфологічні терміни стають об'єктом спеціальних наукових досліджень Н. Москаленко, загальнотеоретичні та практичні проблеми морфологічної термінології знаходять відображення у працях Л. Булаховського, М. Жовтобрюха, І. Кучеренка, І. Вихованця, К. Городенської, А. Загнітка та ін.

Упорядкуванню та нормалізації морфологічної термінології сприяло академічне видання «Сучасна українська літературна мова. Морфологія» (1969 р.), а також «Словник лінгвістичних термінів» Д. Ганича та І. Олійника (1985 р.). З позицій функційно-категорійного підходу до аналізу граматичних явищ було уведено до наукового обігу значну кількість нових морфологічних понять та термінів для їхнього позначення, наприклад: *транспозиція* [1], *частиномовна транспозиція* [1; 8: с. 625], *міжкатегорійна транспозиція*; *центральні, периферійні частини мови, займенникові слова, займенникові іменники, займенникові прикметники, займенникові числівники, займенникові прислівники, модальні слова, службові слова-морфеми, слова-речення* [1].

Кінець ХХ ст. – початок ХХІ ст. не лише ознаменували новий етап відродження української мови як державної у всіх сферах суспільного життя країни, а й сконцентрували зусилля вчених на виробленні національної ідентичності наукових термінів, у тому числі морфологічних, система яких найбільш повно представлена в академічному виданні «Теоретична морфологія української мови» [1]. Зазначений період засвідчує активну діяльність науковців у вивченні граматичної будови мови і такого важливого її складника, яким є морфологія, основних її понять і термінів, ілюструє зміну поглядів учених не лише на їхній кількісний, а й якісний склад [10: 7].

Отже, системне дослідження термінолексики окремих рівнів сучасної української літературної мови (у тому числі й морфологічного) залишається в колі актуальних лінгвістичних проблем початку ХХІ ст. Це, зокрема, з'ясування не лише дискусійних питань загальної теорії терміна (напр., дефініції терміна, системних відношень, співвідношення питомих і запозичених термінолексем

тощо), а й передусім практичного творення окремих терміносистем і підсистем протягом окремих періодів їхнього розвитку в напрямку систематизації й унормування.

Список використаних джерел

1. Вихованець, І., Городенська, К. (2004) *Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови*. За ред. І. Вихованця. К.: Пульсари, 2004. 400 с.
2. Москаленко, Н.А. (1959) *Нарис історії української граматичної термінології*. К., 1959. 224 с.
3. Німчук, В.В. (1980) *Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською*. К., 1980. 303 с.
4. Огієнко, І. (1908) *Історичний словник української граматичної термінології*// Записки Українського Наукового Товариства у Києві. – К., 1908. – Кн. I. – С. 94 – 129.
5. Огієнко, І. (1918) *Українська граматична термінологія* // Краткій курсь українського языка. К., 1918, с. 211-221.
6. Смаль-Стоцький, С., Гартнер, Ф. (1914) *Грамматика руської мови*. Відень, 1914. 202 с.
7. Сучасна українська літературна мова. (2019) *Морфеміка. Словотвір. Морфологія: підручник*. О.Я. Лаврінець, К.С. Симонова, І.А. Ярошевич. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2019. 522 с.
8. Українська мова. Енциклопедія. (2007) Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко [та ін.] – [третє вид.]. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2007. 852 с.
9. Український правопис. (1918) Харків, 1918.
10. Ярошевич, І.А. (2010) *Українська морфологічна термінологія XX – початку XXI ст.: монографія*. Київ: КНЕУ. 2010. 195 с.